

УДК 330.33.014.2

А. В. Кудінова,
канд. екон. наук, доцент

ЗМІНИ В СТРУКТУРІ СПОЖИВАННЯ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОЇ ЦИКЛІЧНОСТІ ТА РОЗВИТКУ

У статті досліджується роль структури особистого споживання в процесах економічного розвитку і циклічності. Пропонується виділяти етапи розвитку економічної системи, що відрізняються характером відносин виробництва і споживання. Визначено специфічні риси сучасної системи відносин споживання, що спричиняють дисбаланс споживчих настанов і виробничих можливостей суспільства.

В статье рассматривается роль структуры личного потребления в процессах экономического роста и цикличности. Предлагается выделять этапы развития экономической системы, различные по характеру отношений производства и потребления. Определены специфические черты современной системы отношений потребления, обуславливающие дисбаланс потребительских стандартов и производственных возможностей общества.

The role of individual consume in processes of economic growth and fluctuations are investigated in this article. The definition of phases of social-economic development with different on relation between productive and consume are proposed. The essential features of the present system of consume relationship which takes a conflict consume standards and productive possibility are determined.

Ключові слова: споживання, нормування доступу до благ, вплив на споживацьку поведінку.

Ключевые слова: потребление, нормирование доступа к ресурсам, влияние на потребительское поведение.

Key words: consume, limitation of access to goods, influence to consumers decides.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Розвиток індустріального суспільства, основним пріоритетом якого було подолання нестачі рідкісних благ, протягом тривалого періоду передбачав, що масштаби і структура особистого споживання обмежуються лише виробничими можливостями — і щодо суспільства загалом, і щодо окремих індивідів. Суспільне значення особистого споживання стосовно переважної більшості населення, здебільшого найманих працівників промисловості і сільського господарства, було досить прозорим: забезпечити відтворення фізіологічної працездатності та достатній платоспроможний попит, щоб поглинути суспільний продукт, що створюватиметься за такого рівня інвестицій, який є запорукою повної зайнятості населення [5].

З розвитком індустріального капіталізму вимоги до структури споживання ускладнились. Оскільки «відтворення працездатності» все більше передбачало набуття певних знань, умінь і мотивацій, то особисте споживання аналізувалось з точки зору інвестування в людський капітал. Рівень інвестування визначався необхідністю забезпечення конкурентоспроможності національного виробництва на глобальних ринках за використання конкурентних переваг високого рівня, тобто тих, що ґрунтуються не на дешевизні робочої сили або високій забезпеченості природними ресурсами, а на виключному рівні кваліфікації працівників.

Проте соціально-економічний розвиток світової економіки на рубежі ХХ—ХХІ ст. доводить, що роль особистого споживання в процесах забезпечення позитивної економічної динаміки та суспільного розвитку, набагато складніша та змістовніша, ніж вважалось раніше.

Зокрема, з одного боку, розширення споживання стає максимумом інтересів як виробників, так і споживачів продукції масового попиту, що ніяк не узгоджується із абсолютною обмеженістю природних ресурсів і загострює численні соціальні конфлікти.

З іншого боку, зв'язок між особистим споживанням і здатністю індивіда множити суспільний добробут стає все слабшим. Виробничі можливості навіть найбільш розвинутих суспільств не встигають за уявленнями про бажаний і необхідний рівень забезпеченості матеріальними благами, при цьому не стільки через нестачу заощаджень та інвестицій, скільки через невідповідну вимогам суспільного розвитку структуру особистого споживання. Можна казати про дефіцит та недостатню якість освоєння інвестицій у людський капітал, проте ми вважаємо, що саме деякі положення теорії людського капіталу ускладнюють пошук реалістичного пояснення причин загострення суперечності між бажаним рівнем споживання і наявним рівнем продуктивності в масштабах глобальної економіки, між вимогами сучасного соціально-економічного розвитку до структури особистого споживання і фактичними масштабами та структурою споживчих витрат.

Огляд літератури та виділення невирішеної частини проблеми. Традиційно економічна наука проблему взаємозалежності особистих уподобань та соціально-економічного розвитку аналізувала в різних аспектах. По-перше, як екзогенний фактор (Й. Шумпетер, А. Маршалл), що не належить до предмету економічної теорії: «коли нам вдається встановити чіткий причинний зв'язок між двома явищами, нашу проблему можна вважати розв'язаною, якщо явище-причина належить до не-економічних явищ... наприклад, зміни в ментальності економічної людини в усьому цивілізованому світі» [11]; «економічні проблеми відносяться до поведінки людини під впливом мотивів, які можуть бути виміряні грошовою ціною» [8].

По-друге, як мотиви участі індивіда в господарській діяльності (інституціональна теорія) — індивіди зацікавлені у відповідності своїх компетенцій потребам сучасності, а виробництво закономірно підпорядковується особистому споживанню, як економіка загалом підпорядковується суспільству. В якості цікавого виключення згадуються ефекти Веблена та порівняння Зомбартом розвитку капіталізму в Європі та Америці [4].

По-третє, як поведінка індивіда, що моделюється за однаковими принципами і в сфері споживання і в сфері виробництва, тлумачення особистих споживчих витрат (прямих й непрямих — у вигляді втрачених доходів і можливостей дозвілля) як провідного джерела економічного зростання сучасного суспільства. В теорії людського капіталу витрати часу на споживання і на продуктивну діяльність принципово відрізняються своїм впливом на функцію корисності індивіда. Перші збільшують її безпосередньо через задоволення, що дають блага, і зменшують безпосередньо — через скорочення вільного часу, яке саме по собі є благом. Другі (витрати часу на продуктивну діяльність) впливають на функцію корисності лише опосередковано, через доходи, що в свою чергу, стануть джерелом задоволення через забезпечення придбання благ. При цьому, прагнучи максимального задоволення, особа завжди адекватно реагує на виражені в цінах і доходах сигнали, що мотивують її до оптимального розподілу часу [2].

Дослідники країн СНД розглядали структуру споживання в контексті вимог різних етапів суспільного розвитку [12] та становлення механізмів економічної координації в суспільстві [13]. Проте чи має сучасне розширення споживання зв'язок із зростанням продуктивності праці, з динамікою та сталістю економічного розвитку суспільства? У чому специфіка сучасних вимог до структури особистого споживання? Наскільки дієві ринкові механізми мотивації до раціонального споживання?

Викладення основних результатів дослідження. На етапі становлення індустріального капіталізму, ступінь споживчого вибору був значно меншим, ніж той, що забезпечується сучасним рівнем розвитку продуктивних сил і розподільчих механізмів у розвинутих країнах. Переважна частка доходів пересічного учасника суспільного виробництва витрачалась на задоволення фізіологічних потреб, а відхилення від ustalених норм раціонального споживання досить швидко приводило в дію потужні важелі спонукання до дотримання такої структури споживчих витрат, яка уможлилювала підтримувати суспільно необхідну інтенсивність праці.

При цьому працездатність, готовність до суспільно необхідної інтенсивності праці задавалась, здебільшого фізіологічними параметрами людини, вимоги до освітнього, культурного рівня та мотивацій більшості учасників суспільного виробництва були мінімальними та стандартними.

У період, який традиційно називають «першим золотим віком світової економіки» (приблизно 1860—1910 рр.) переважна більшість країн, що нині вважаються провідними за економічним розвитком, досягли «поворотного моменту» — їх суспільний продукт почав зростати швидше, ніж чисельність населення [9]. Масовість цільової аудиторії виробників у той період надавала розвитку товарної пропозиції об'єктивно задану спрямованість. Масштаби ринку та масовість попиту — важливість цих умов розвитку індустріального виробництва наголошувалась багатьма науковцями, від класиків до авторів сучасних робіт, присвячених національній специфіці джерел і моделей економічного розвитку різних країн [9, 10].

Так, завдяки масовості споживачів, засоби задоволення потреб набували стандартності, а визнані ринком витрати на їх виробництво ставали вираженням суспільної оцінки їх економічної цінності. Більшість продуктів, позбувшись індивідуалізації відносин між виробниками і споживачами, властивої ремісничому виробництву, ставали товарами індустріальної епохи. Їх стандартність, виражена функціональна підпорядкованість споживчих властивостей, досить прозорий механізм ціноутворення (на основі рідкості, що, в свою чергу, є функцією масштабів ресурсів, акумульованих для виробництва такого блага, з одного боку, і масштабів попиту, з іншого) робили ринкові відносини між виробниками і споживачами потужним важелем раціоналізації економічної поведінки. Підкреслимо, що в основі такого домінування ринкової вартості — масовість споживачів, конкуренція виробників, стандартність товарів, що наближає реальну ситуацію на ринку до умов, покладених в основі моделей досконалої конкуренції. В таких умовах процеси розподілу доходів і ресурсів підпорядковувалися зростанню продуктивності праці й виробничих можливостей суспільства, а механізмів акумуляції доходів на користь власників капіталу, відірваних від продуктивної здатності матеріальних умов виробництва практично не існувало.

У результаті, споживання, що «санкціоновано» ринком, певному виробнику чи окремій особі, досить міцно було пов'язане із результативністю їх участі в суспільному виробництві. Підкреслимо, ми не аналізуємо зараз відповідність винагороди власника певного фактора його граничній продуктивності, йдеться про інший зв'язок — зростання винагороди практично завжди спричиняло розширення пропозиції такого фактора та підвищення його продуктивності. Ми можемо опустити зараз складне питання поширення цього принципу на власників природних ресурсів, але це не змінює головної тези: розширення доходів сприяло зростанню продуктивності. Зокрема розширення доходів власників капіталу гарантувало суспільству нагородження такого ресурсу і поліпшення його технічних властивостей. Зростання заробітної плати забезпечувало не просто поліпшення життєвих умов працівників, воно створювало економічні передумови зростання їх кваліфікаційного рівня, сприяло поліпшенню вмотивованості до дотримання вимог трудової дисципліни, участі в процесах організаційно-технічного розвитку виробництва тощо.

Така міцність зв'язку між розширенням особистого споживання і поліпшенням якості й продуктивності праці — серцевина стабільності капіталістичної економіки періоду становлення індустріального технологічного способу виробництва, глибинна основа нормальних пропорцій відтворення і високих темпів нарощення виробничих потужностей. Підкреслимо, що і кризи, властиві цьому етапу — це кризи, що не досить вдало, на нашу думку називають «кризами перевиробництва», тобто точніше — кризи недоспоживання. Механізми обмеження доступу переважної більшості населення до продуктів виробництва і благ технічного прогресу були настільки потужними, що внаслідок такої надлишкової здатності ринкових інститутів обмежувати особисте споживання, значна частина нагромаджених виробничих потужностей залишалась незадіяною, частина створеного (підкреслимо — вже ство-

реного) продукту залишалась не реалізованою. Незалежно від того, яку теоретичну базу осмислення причин цього явища ми вважаємо більш адекватною дійсності (Маркс, Кейнс), причину нестабільності й кризи науковці вбачали в недоспоживанні, коли суспільні інституції надмірно обмежували можливості споживання, не дозволяючи в повній мірі реалізувати наявні виробничі можливості. Відповідно, забезпечувалось переважання міри продуктивності участі особи в суспільному виробництві над мірою споживання, що ринок санкціонував для такої особи.

Отже, недоліки суспільних механізмів нормування доступу до благ виражались у відлученні переважної маси населення від плодів зростання виробничих можливостей, завдяки, по-перше, величезній концентрації доходів у руках обмеженого кола потенційних споживачів і, по-друге, через неспроможність перетворювати дуже масштабні (здебільшого, як результат першої умови) заощадження в платоспроможний попит протягом достатньо короткого часу, щоб не створювати проблем із реалізацією таких обсягів суспільного продукту, які відповідають повній зайнятості.

Звернемо увагу на важливу для нас рису механізмів подолання такої недосконалості ринкового розподілу. Загальну спрямованість суспільних змін, що відбувались у розвинутих країнах індустріального капіталізму нобелівський лауреат П. Кругман називає «великим стисненням» — вирівнювання розподілу доходів, поширення доступу до якісної медицини та освіти на широкі верстви населення, зростання соціальної захищеності пересічного учасника суспільного виробництва [7]. Практично тотожні за змістом процеси в Європі поширено називають «тріумфом соціально-ринкової економіки», становленням «суспільства масового споживання», або «суспільства середнього класу». Проте важлива для нас риса цього етапу також не ставиться під сумнів у жодному з напрямів сучасної науки: розширення споживання найчастіше супроводжувалось розвитком виробничих можливостей. У категоріях теорії людського капіталу це етап, коли активізація інвестування в накопичення людського капіталу трансформувалось у провідний засіб перетворення розширеного особистого споживання на чинник зростання виробничих можливостей. Не важко помітити виражену кореляцію між розширенням доступу населення до якісної освіти, медицини, соціального страхування і темпами зростання виробничих можливостей, нарощуванням обсягів суспільного продукту [3]. Друга третина ХХ ст. у провідних індустріальних країнах — період, коли розширення особистого споживання досить міцно корелює із зростанням якості особистісного ресурсу суспільного виробництва, відповідно, більші обсяги споживання перетворюються на більші виробничі можливості, зберігаючи таким чином провідну умову стабільності будь-якої господарської системи — відповідність міри споживання і міри результативності виробництва.

Перші ознаки порушення цієї базової умови в розвинутих країнах виявили себе в фінансових кризах 80-х. Зокрема, інфляційні процеси, які в межах монетаристського напрямку економічної науки прийнято пояснювати порушенням вимог фінансової стабільності. Наприклад, надмірні державні витрати, що через «ефект витіснення» зменшували інвестиційну активність приватного сектору, невиправдане розширення споживчого кредитування і «дешевизна грошей», що руйнували необхідну для здійснення довгострокових інвестицій макроекономічну стабільність та зумовлювали неефективний перерозподіл доходів через неочікувану інфляцію тощо. Тобто змінився характер впливу суспільних механізмів нормування доступу до благ на співвідношення продуктивності й споживання. Замість недоспоживання (надмірного обмеження споживання, що не дозволяло реалізувати наявний виробничий потенціал) джерелом проблем суспільства стало «надспоживання» — надмірне розширення доступу до благ, що не супроводжувалось адекватним зростанням виробничих можливостей. Так, аналізуючи причини глобальних криз початку ХХІ ст. російський академік А. П. Кіреєв наголошує: «Це криза не перевиробництва, а надспоживання. Її витoki не у сфері виробництва, яке більш менш тримається, а у лопнутій споживацькій бульбашці, роздутій у сфері обігу» [6].

Причина такого явища, на наш погляд, у тому, що особисте споживання все менш, у порівнянні з попереднім етапом, поєднується із інвестуванням у людський капітал. Розширення доступного набору благ перестало супроводжуватись розвитком людини та її професійно значущих якостей, більший доступний особі комфорт вже не означав зростання продуктивності залучення такої особи до суспільного виробництва. Тому обмежувальні заходи, спрямовані на зменшення темпів розширення споживання мають короткостроковий характер — протидіяти розширенню особистого споживання в сучасному суспільстві неможливо, навіть відкрите декларування такої мети для будь-якої державної політики неможливе — спрацьовують обмеження, пов'язані з «політичною здійсненністю» — політична сила, що декларуватиме такі завдання приречена на ізоляцію від влади [1]. Отже, кризи кінця ХХ ст. і першої декади ХХІ ст. — нове виявлення тієї самої тенденції — розширення особистого споживання не гарантує накопичення людського капіталу, як втілення додаткової продуктивної здатності. Нарощення комфорту існування не супроводжується зростанням продуктивності, відповідно, виникає незбалансованість між виробництвом і споживанням, яка проявляється в кризових явищах, механізм спрацювання яких — фінансовий, але причини — саме в сфері неспроможності особистого споживання забезпечити такі темпи приросту продуктивних сил учасників суспільного виробництва, які необхідні для підтримки продуктивності на рівні, що буде відповідати суспільним уявленням про «справедливий рівень матеріального достатку».

Які ж риси взаємодії виробництва і споживання в сучасному суспільстві зумовили такий розлад?

По-перше, як ми вже зауважували, відносини виробників і споживачів принципово змінюються. Так, нагромаджені сучасним суспільством виробничі можливості досягли того рівня, коли можливості реалізації, створеного за їх допомогою продукту та темпи їх нарощування, обмежуються не недостатньою платоспроможністю населення (вона легко долається завдяки розвитку фінансових, зокрема кредитних механізмів, реалізації державних програм, інших механізмів фінансування нинішніх витрат за рахунок майбутніх доходів), а високим рівнем задоволення потреб у певних благах (переважно благах масового попиту).

По-друге, радикально змінюються і вимоги відносин виробників і споживачів до інститутів нормування доступу населення до благ. Ринкова ціна мала б обмежити подальше розширення попиту, в першу чергу, на блага, споживання яких не супроводжується зростанням продуктивних здатностей споживачів. Проте таке обмеження доступу населення до благ суперечить самим основам ринкової економіки та економічних механізмів мотивації — спонукання до продуктивної праці, до додаткових зусиль, які стають необхідними для підтримання затребуваного прогресивним виробництвом рівня кваліфікації вимагає обіцянок усе більшого і більшого приросту матеріального комфорту, економічна мотивація потрапляє в пастку, коли щоб спонукати до додаткових зусиль, які дозволять збільшити продуктивність праці на « N », необхідно пообіцяти приріст доходів на « $N * k$ », при цьому « k » значно більше одиниці.

Таке обмеження доступу до благ не відповідає й безпосереднім інтересам виробників, бо руйнує усталені механізми нагромадження доходів і економічної влади. З поширенням технологічно виправданої концентрації виробництва, динаміка масштабів економічної діяльності задається більше нестримним прагненням бюрократії до збільшення обсягу контрольованих нею ресурсів, ніж прагненням досягнути оптимальний масштаб виробництва, з точки зору мінімізації трансформаційних (Самуельсон, Чемберлін, Робінсон) чи трансакційних (Коуз, Вільямсон) витрат.

Як саме така спрямованість інтересів виробників реалізується у тенденціях функціонування ринкових механізмів й інших інститутів регламентації відносин виробників й споживачів?

Ми вважаємо, що сфера особистого споживання характеризується вагомим впливом виробників на вибір споживачів. Спрямованість цього впливу задається

прагненням власників бізнесу узгодити норми споживання і споживацьку поведінку із темпами приросту виробничих потужностей, що задані внутрішніми силами зростання виробничої системи суспільства. Підкреслимо, темпи розвитку виробничих можливостей, на нашу думку, задаються радше внутрішніми закономірностями розширення виробничих структур, а не їх реакцією на особисті потреби, як продукт позаекономічних сфер суспільного життя.

Уся потужність небачено розвинутих нині сфер маркетингу, реклами, засобів впливу виробників на споживацьку поведінку підпорядковані протидії швидкому (нормальному) насиченню потреб у товарах масового попиту. Ми вважаємо, що темпи розвитку виробничих потужностей сфери продукування товарів масового попиту давно неможливо пояснити функціональними вимогами до набору благ, досяжного споживачам. Норми споживання нині — це феномен культури, інститут соціальної взаємодії, які майже повністю відірвані від власне функціонального призначення товарів, а задаються культурою споживання, яка, що принципово, формується переважно під впливом виробників та обслуговує реалізацію їхніх інтересів. З точки зору функціонального призначення благ, норми їх споживання менші фактичних (поширених у суспільстві) в рази.

Отже, сучасні засоби впливу виробників на споживача, що формують культуру споживання відповідно інтересам розширення масштабів діяльності виробників товарів масового попиту, перетворюються на потужне джерело втрат суспільного добробуту та провокують макроекономічну дестабілізацію. Економічна мотивація, заснована на прагненні максимізації споживання, породжує явище відставання темпів приросту продуктивних здатностей індивідів від властивих їм уявлень про нормальні масштаби і структуру споживання, руйнуючи базову для будь-якого суспільства основу його стабільності: відповідність міри споживання мірі продуктивності праці.

Висновки. У процесі розвитку індустріального капіталізму доцільно виділити етапи, що відрізняються вимогами до сфери особистого споживання та спрямованістю функціонування основних суспільних інститутів нормування доступу до благ.

Перший етап — становлення індустріального технологічного способу виробництва. Особисте споживання покликане забезпечити фізіологічну працездатність споживача, його готовності до підтримання суспільно необхідної інтенсивності праці. Зростання певного виду факторних доходів практично завжди спричиняло розширення пропозиції такого фактора та підвищення його продуктивності. Отже, між розширенням особистого споживання і поліпшенням якості й продуктивності праці був міцний зв'язок, який забезпечував стабільність капіталістичної економіки періоду становлення індустріального технологічного способу виробництва, нормальні пропорції відтворення і високі темпи нарощення виробничих потужностей. Відповідно, кризи цього етапу — це кризи недоспоживання, що виникали внаслідок надмірної здатності ринкових інститутів обмежувати особисте споживання, тому значна частина накопичених виробничих потужностей залишалась незадіяною, частина вже створеного продукту залишалась не реалізованою.

Другий етап — поширення благ економічного зростання на широкі верстви населення (формування суспільства масового споживання). Загальна спрямованість суспільних змін, що відбувались у розвинутих країнах індустріального капіталізму — поширення доступу до суспільного продукту на широкі верстви населення, вирівнювання пропорцій розподілу доходів тощо. Розширення особистого споживання супроводжувалось зростанням якості особистісного ресурсу суспільного виробництва, відповідно, більші обсяги споживання перетворювались на більші виробничі можливості, зберігаючи таким чином провідну умову стабільності будь-якої господарської системи — відповідність міри споживання і міри результативності виробництва.

Третій етап — етап надмірного споживання, як результат гіпертрофованого розвитку фінансових механізмів перерозподілу доходів, відповідальності й боргового тягаря між суб'єктами економіки (функціонування яких часто порушують принци-

пи конкурентної економічної мотивації). Відбулась зміна спрямованості впливу суспільних механізмів нормування доступу до благ на співвідношення міри продуктивності й міри споживання. Замість недоспоживання джерелом проблем суспільства стало «надспоживання» — надмірне розширення доступу до благ, що не супроводжувалось адекватним зростанням виробничих можливостей. Причина такого явища у тому, що особисте споживання все менше поєднується із інвестуванням в людський капітал. Розширення доступного набору благ перестало супроводжуватись розвитком людини та її професійно значущих якостей, більший доступний особі комфорт вже не означав зростання продуктивності залучення такої особи до суспільного виробництва. Саме в цьому ми вбачаємо глибинні причини негараздів, що зумовили кризові явища в провідних країнах у 80-ті та глобальних економічних криз, що ознаменували початок XXI ст.

Література

1. Arrow K. Social choice and individual values. — New York: Wiley, 1963. — Second Edition. — 224 p.
2. Беккер Г. С. Теория распределения времени Источник: Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. Т. 3. Под ред. В. М. Гальперина. — СПб.: Экономическая школа. 1999. Электронне джерело: режим доступу http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type=in&links=:/in/becker/works/becker_w2.txt&img=works.jpg&name=becker
3. Доклад о развитии человека 2010, 20-е, юбилейное издание. Реальное богатство народов: пути к развитию человека. — М.: Издательство «Весь мир» 2010. — С. 45—52.
4. Зомбарт В. «Почему в Соединенных штатах нет социализма» /Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5 т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов, Т. II Восходящий капитализм / Отв. ред. М. Г. Подкидченко. — М.: Мысль, 2005. — 751 с. — С. 204—220.
5. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. — М.: Гелиос, 1999. — 352 с.
6. Киреев А. П. Puzzle Кругмана. — М.: Препринт ВШЭ, 2010. — С. 287.
7. Кругман П. Кредо либерала. — М.: Европа, 2009. — 329 с.
8. Маршал А. Принципы политической экономии / Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5 т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов, Т. II Восходящий капитализм / Отв. ред. М. Г. Подкидченко. — М.: Мысль, 2005. — 751 с. — С. 350.
9. Раух Дж. Е., Майер Дж. М., Філіпенко А. Основні проблеми економіки розвитку. — К.: Либідь, 2003. — 688 с.
10. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. /Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5 т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов, Т. I От зари цивилизации до капитализма / Отв. ред. Г. Г. Фетисов. — М.: Мысль, 2004. — С. 443—445.
11. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития: Доследження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Пер. з англ. В. Старка. — К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2011. — С. 23.
12. Цирель С. В. Смена типов потребления как фактор модификации // электронне джерело: режим доступу: http://www.isras.ru/publications_bank/1227192609.pdf
13. Кортаев А. В. Объективные социологические законы и субъективный фактор // Альманах «Время мира». — Вып. 1. — Новосибирск, 2000.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2012 р.